

Jacek Janusz Mrozek

Obligatoryjny system nauczania religii w szkołach publicznych w świetle wybranych konkordatów

Civitas et Lex nr 2 (6), 59-69

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRAWO KANONICZNE / CANON LAW

JACEK JANUSZ MROZEK

OBLIGATORYJNY SYSTEM NAUCZANIA RELIGII W SZKOŁACH PUBLICZNYCH W ŚWIETLE WYBRANYCH KONKORDATÓW

1. Wprowadzenie

Nie trzeba zbytnio podkreślać, że edukacja współczesnego człowieka rozpoczyna się na domu rodzinnym, a następnie kontynuowana jest w szkole. W tym sensie szkoła jest przedłużeniem rodziny. Problemem jest natomiast, czy wychowanie w ramach edukacji szkolnej ma być realizowane w harmonii z wychowaniem rodzinnym, innymi słowy – czy wychowanie szkolne winno respektować system wartości uznawanych przez rodziców. Współczesne państwa rozwiązują ten problem poprzez ochronę praw rodzicielskich w zakresie wychowania swych dzieci zgodnie ze swymi przekonaniami religijnymi i moralnymi, a także poprzez ochronę praw dzieci, które – z natury rzeczy – reprezentują ich rodzice lub opiekunowie.

Co się tyczy nauczania religii w szkołach publicznych, stosowane są dziś dwa systemy tegoż nauczania, będące rezultatem przyjęcia przez poszczególne państwa różnych koncepcji rozwiązywania tego problemu w ramach pluralizmu kulturowego i religijnego, a mianowicie system fakultatywny i obligatoryjny.

Pierwszy z nich polega na fakultatywności korzystania z nauczania religii respektującej wolność sumienia uczniów oraz ich rodziców, drugi zaś polega na tym, że religia jest traktowana jako zwyczajny przedmiot edukacji szkolnej, obowiązujący wszystkich uczniów z wyjątkiem tych, których rodzice składają wyraźne oświadczenia, iż nie życzą sobie, aby ich dzieci pobierały naukę religii w szkole. „Jest to – jak stwierdza Krzysztof Warchałowski – obligatoryjność względna”¹. Zdaniem ks. Józefa Krukowskiego wynikają z tego następujące konsekwencje: obowiązek ciążyący na administracji szkoły umieszczania religii w normalnym planie lekcyjnym; obowiązek wystawiania ocen i wpisywania

JACEK JANUSZ MROZEK, dr prawa, dr filozofii, dr teologii, adiunkt w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; e-mail: jacek.mrozek@uwm.edu.pl; j.mrozek@op.pl

¹ Zob. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie w konkordatach współczesnych*, Lublin 1998; tenże, *Nauczanie religii w formie obligatoryjnej w umowach konkordatowych z państwami europejskimi*, „Prawo Kanoniczne” 3–4(1997), s. 203–238.

takowych na świadectwie szkolnym; zrównanie nauczycieli religii z nauczycielami innych przedmiotów; wynagradzanie nauczycieli religii z funduszu publicznego; wreszcie obowiązek współpracy szkoły z Kościołem w zakresie nauczania religii².

Nauczanie religii katolickiej w szkołach publicznych odbywa się na podstawie wielu konkordatów zawartych przez Stolicę Apostolską z krajami europejskimi, np. z Austrią, Hiszpanią, Litwą, Łotwą, Niemcami, Polską, Portugalią, Rumunią, Słowacją, Węgrami i Włochami. W innych krajach europejskich nauczanie to odbywa się na podstawie przepisów prawa państwowego. Szczegółowa analiza wszystkich unormowań konkordatowych i państwowych w tym zakresie znacznie przekraczałaby ramy objętościowe artykułu naukowego i nadawałaby się do publikacji monograficznej, dlatego też autor na potrzeby niniejszego opracowania wybrał do analizy jedynie unormowania obowiązujące w Niemczech, Austrii i Portugalii.

2. Konkordaty z krajami niemieckimi

Republika Federalna Niemiec jest państwem federacyjnym, którego poszczególne kraje związkowe (landy) mają szeroką autonomię zarówno w zakresie wewnętrznym, jak też na forum międzynarodowym. Ostatnią kwestię, to, że kraje te – jak zauważa Warchałowski – „posiadają podmiotowość w zakresie prawa międzynarodowego publicznego i mogą być stroną niektórych umów międzynarodowych, w tym umów konkordatowych”³, normuje treść ustawy zasadniczej (konstytucji) RFN z 23 maja 1949 r.⁴ W art. 30 podkreśla ona *expressis verbis*, iż poszczególne kraje są kompetentne we wszystkich sprawach niezastrzeżonych przez konstytucję niemiecką. Wyliczając zaś kompetencje ustawodawcze Federacji, konstytucja nie wymienia spraw wyznaniowych. Z tego wynika, że w tych sprawach kompetentne są poszczególne kraje, przy czym prawo federalne ustala w tym zakresie tylko pewne ramy ogólne⁵.

2.1. Konkordat z III Rzeszą Niemiecką

Konkordatem, który zarówno w Niemczech, jak też w skali ogólnoeuropejskiej miał wyjątkowo duże znaczenie, był bezsprzecznie konkordat zawarty 20 lipca 1933 r. z Rzeszą Niemiecką⁶. Był to zresztą pierwszy układ między-

² J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców w zakresie religijnego i moralnego wychowania dzieci w ramach edukacji szkolnej*, „Roczniki Nauk Prawnych” 4(1997), s. 129–147.

³ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 203–204; por. też B. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1994, s. 119–121.

⁴ T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. II, Warszawa 1986, s. 438.

⁵ Tamże.

⁶ „Acta Apostolicae Sedis” (dalej: AAS) 25(1933), s. 389–414, przekład polski zamieszcza T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 569–576.

narodowy zawarty przez Hitlera, który 30 stycznia tegoż roku objął urząd kanclerski.

Oficjalne rozmowy w sprawie konkordatu zapoczątkował na zlecenie Hitlera wicekanclerz Rzeszy von Papen, w Rzymie, w kwietniu 1933 r. Stolica Apostolska była zainteresowana umową konkordatową, ponieważ chciała uzyskać gwarancje dla Kościoła katolickiego w Niemczech. 8 lipca strony parafowały tekst konkordatu, zaś 20 lipca 1933 r. został on podpisany. Zdaniem cytowanego Włodarczyka, „błyskawiczne tempo pertraktacji w sprawie konkordatu można wyjaśnić jedynie faktem, że Pius XI oraz jego Sekretarz Stanu kardynał E[ugenio] Pacelli, były nuncjusz apostolski w Monachium i Berlinie, chcąc pozyskać Hitlera do walki z komunizmem, zlekceważył normalne kanały dyplomatyczne, a także konsultacje z episkopatem i prowadził rozmowy bezpośrednio z von Papenem”⁷.

Celem tak zawartego konkordatu było „umocnienie i rozwój przyjaznych więzi istniejących między Stolicą Apostolską a Rzeszą Niemiecką” oraz „dążenie do uregulowania stosunków między Kościołem katolickim a państwem dla całego terytorium Rzeszy Niemieckiej w sposób trwały i zadowalający obie strony”. Miał on też „uzupełnić konkordaty zawarte z poszczególnymi krajami niemieckimi” oraz stanowić dla nich „jednolite kryterium” przy załatwianiu konkretnych spraw⁸.

Najważniejszy dla oceny całego konkordatu był art. 1: „Rzesza Niemiecka gwarantuje wolność wyznania i publicznego sprawowania religii katolickiej” oraz uznaje „prawo Kościoła katolickiego, w granicach ogólnie obowiązującego ustawodawstwa, do swobodnego załatwiania spraw i zarządzania nimi w granicach przysługujących mu kompetencji” (im Rahmen ihrer Zuständigkeit)⁹. Zapis ten postanawiał więc, że działalność Kościoła katolickiego w Rzeszy nie mogła być sprzeczna z ustawodawstwem państwowym. Ustalenie to różniło się zatem istotnie np. od postanowienia konkordatu włoskiego z 1929 r., który w art. 1 stwierdzał, że Kościół ma możliwość swobodnego wykonywania swej jurysdykcji „zgodnie z normami konkordatu”¹⁰. Tym samym w Niemczech punktem odniesienia było obowiązujące prawo państwowe, a we Włoszech – przepisy konkordatu. Ponadto art. 2 konkordatu stwierdzał, że „w przyszłości zawieranie konkordatów z poszczególnymi krajami może być dokonywane wyłącznie za zgodą Rządu Rzeszy”¹¹, ograniczając w ten sposób swobodę działania rządów krajowych.

⁷ Tamże, s. 235.

⁸ Miano tu na myśli konkordaty z Bawarią (1924), Prusami (1929) i Badenią (1932). Dla innych krajów związkowych – głosił art. 2 konkordatu – „stosowane będą w całości ustalenia zawarte w niniejszym konkordacie”, a więc z Rzeszą Niemiecką.

⁹ AAS 25(1933), s. 389; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 569.

¹⁰ „In conformità alle norme del presente Concordato” – AAS 29(1929), s. 275; por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 554.

¹¹ AAS 25(1933) s. 389; por. też A. Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Sancta Sede e le Autorità Civili*, vol. 2 (1915–1954), Tipografia Poliglotta Vaticana 1954, s. 186; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 569.

Następne artykuły (3–33) uregulowały wiele spraw szczegółowych, w tym zagadnienie dotyczące szkół publicznych. I tak we wszystkich szkołach podstawowych, zawodowych, średnich i wyższych (In den Volksschulen, Berufsschulen, Mittelschulen und höheren Lehranstalten) – nauka religii katolickiej jest przedmiotem zwyczajnym (ist ordentliches Lehrfach)¹².

Fakt zawarcia konkordatu z hitlerowską Rzeszą wywołał różnice zdań w episkopacie niemieckim. Jedni widzieli w nim gwarancję poprawy stosunków pomiędzy Kościołem a państwem, inni zaś nie mieli złudzeń i dostrzegali w konkordacie „zręczny manewr polityczny Hitlera – pisze Włodarczyk – w celu politycznego rozbicia katolików niemieckich i zwiększenia władzy partii narodowosocjalistycznej”¹³. I rzeczywiście, niemal natychmiast po zawarciu umowy konkordatowej z Rzeszą była ona łamana przez Hitlera. Nic w tym dziwnego, jeśli weźmie się pod uwagę antykatolickie nastawienie hitleryzmu do Kościoła. Papież Pius XII w swym przemówieniu wygłoszonym 2 czerwca 1945 r. do kolegium kardynalskiego wyjaśniał powody zawarcia konkordatu z Rzeszą Niemiec w sposób następujący: „Wiosną 1933 roku rząd Rzeszy sugerował Stolicy Apostolskiej zawarcie konkordatu, czemu towarzyszyła oczywiście zgoda episkopatu oraz większej części katolików niemieckich. Uwzględnić należy też fakt, że konkordaty zawarte dotychczas z niektórymi krajami niemieckimi (Länder) i konstytucja weimarska nie zapewniały i nie gwarantowały w sposób dostateczny poszanowania przekonań wiary, praw i swobody działania katolików. W tych warunkach takie gwarancje mogły być uzyskane wyłącznie na podstawie układu, a więc konkordatu zawartego w formie uroczystej z rządem centralnym Rzeszy”¹⁴.

2.2. Konkordat z Bawarią

W okresie międzywojennym Stolica Apostolska zawarła – poza Rzeszą – kilka konkordatów i układów z państwami niemieckimi. Wszystkie one były dziełem nuncjusza apostolskiego, początkowo w Monachium, następnie w Berlinie, Eugenio Pacellego, późniejszego papieża Piusa XII.

Pierwszym z nich był konkordat z Bawarią z 29 marca 1924 r.¹⁵ Jak stwierdzono w jego preambule, był on zawarty w celu „trwałego i nowego uporządkowania pozycji Kościoła katolickiego w Bawarii w sposób dostosowany do zmienionych okoliczności”¹⁶. Państwo bawarskie gwarantujące swobodne i publiczne wyznawanie religii katolickiej uznało prawo Kościoła do wydawania w ramach jego kompetencji zarządzeń i dekretów wiążących wiernych Kościoła (art. 1 § 1).

¹² AAS 25(1933), s. 401; por. też A. Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 2, s. 193; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 239; K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 204.

¹³ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 242.

¹⁴ Tamże, s. 243.

¹⁵ A. Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 2, s. 18–30; W. Schulz, *Bemerkungen zum Vertrag zwischen dem Heiligen Stuhl und dem Freistaat Bayern zum Änderung und Ergänzung des Bayerischen Konkordats vom 29.3.1924*, „Apollinaris“ 48(1975), s. 161 i n.

¹⁶ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 221.

Zagadnieniem, które w konkordacie bawarskim potraktowano najszerzej, było szkolnictwo oraz nauka religii. Artykuł 4 § 3 oraz art. 7 § 1 zawierały gwarancje, że nauka religii katolickiej będzie wykładana jako przedmiot obowiązkowy w takim zakresie, jaki obowiązywał przed zawarciem konkordatu¹⁷. Zapis ten dotyczył jedynie tzw. szkół ludowych, zarówno podstawowych, jak też wyższych szczebli dwustopniowej szkoły średniej (Lehranstalten)¹⁸.

Jak nietrudno zauważyć, Bawaria zawarła konkordat ze Stolicą Apostolską wcześniej aniżeli Rzesza Niemiecka, zaś gwarancje dotyczące nauki religii w szkołach publicznych miały swoją prawną podstawę w obowiązującej wówczas konstytucji weimarskiej z 1919 r., która w art. 149 gwarantowała nauczanie religii katolickiej we wszystkich szkołach publicznych¹⁹. Wynika stąd wniosek, iż zakres nauczania religii w szkołach publicznych Bawarii gwarantowany konkordatem był wyższy niż w weimarskiej ustawie konstytucyjnej i w późniejszej umowie konkordatowej z Rzeszą.

2 września 1966 r. w Monachium zostały podpisane następane dwa układy między Stolicą Apostolską i Bawarią. Pierwszy z nich dotyczył Wydziału Teologii Katolickiej na Uniwersytecie w Ratyzbnie (Regensburg)²⁰, drugi zaś zniesienia Wyższej Szkoły Filozoficzno-Teologicznej we Freising i zapewnienia studiów teologicznych na Uniwersytecie w Monachium²¹. Ponieważ regulacje dotyczące wyższych szkół teologicznych nie są przedmiotem naszych zainteresowań, pozostają bez żadnego komentarza.

Kolejnym aktem z serii powojennych układów ze Stolicą Apostolską był układ z 7 października 1968 r. dotyczący zmian i uzupełnień art. 5 i 6 konkordatu bawarskiego z 29 marca 1924 r.²² W preambule do tego układu obie strony stwierdziły, że „nowa sytuacja w dziedzinie szkolnictwa” skłoniła państwo bawarskie do przeprowadzenia daleko idącej reformy szkolnictwa podstawowego (Volksschulwesens) oraz szkół kształcących nauczycieli, implikującej konieczność zmiany konkordatu zawartego 29 marca 1924 r.²³ Stolica Apostolska pozytywnie ustosunkowała się do tej propozycji.

W preambule do następnego układu między Stolicą Apostolską i Bawarią, obecnie obowiązującego, zawartego 4 września 1974 r., stwierdza się podobnie, że „nowa organizacja struktury szkolnej w Bawarii [...] wymaga »zmiany« dotychczasowych układów i »dostosowania ich do nowych okoliczności»²⁴. W art. 7 tego układu jest zapisana gwarancja, iż „nauka religii stanowi zwyczajny przedmiot we wszystkich szkołach publicznych, do których religia została wprowadzona”²⁵.

¹⁷ AAS 17(1925), s. 44–46; por. W. Schulz, *Bemerkungen...*, s. 161.

¹⁸ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 212.

¹⁹ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 212.

²⁰ AAS 58(1966), s. 1135–1137.

²¹ Tamże, s. 1138–1140.

²² AAS 67(1969), s. 163–168.

²³ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 449.

²⁴ AAS 66(1974), s. 601–619; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 452.

²⁵ AAS 66(1974), s. 609–610; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 212.

Skonstatować należy, że odnośna regulacja konkordatowa jest zgodna z postanowieniami konstytucji bawarskiej, która w art. 136 również zapewnia naukę religii we wszystkich szkołach publicznych Bawarii i – jak to podkreśla cytowany K. Warchałowski – w swej treści jest zbieżna z art. 7 § 3 Konstytucji RFN²⁶.

2.3. Dolna Saksonia

26 lutego 1965 r. w Hanowerze został podpisany konkordat między Stolicą Apostolską i Dolną Saksonią²⁷. Dokument składa się ze wstępu oraz 20 artykułów. Dołączony do niego załącznik dotyczy kształcenia nauczycieli i szkolnictwa, stanowi jego integralną część składową.

W preambule konkordat nawiązuje do dotychczasowych konkordatów zawartych między Stolicą Apostolską i Prusami (1929) oraz z Rzeszą Niemiecką (1933) i stwierdza, że umowa ta ma na celu przyjazne ułożenie stosunków między stronami na zasadach zamieszczonych w dwóch wyżej wymienionych konkordatach.

Co się tyczy nauczania religii katolickiej w publicznych szkołach Dolnej Saksonii, mowa jest o tym w art. 7 § 1 konkordatu, który postanawia, iż „nauczanie religii katolickiej jest przedmiotem zwyczajnym”²⁸.

Kilka lat później, 21 maja 1973 r., podpisano w Hanowerze nowy układ między Stolicą Apostolską i Dolną Saksonią, wprowadzający pewne zmiany do konkordatu zawartego 26 lutego 1965 r. Umowa dotyczyła tylko spraw szkolnictwa²⁹. I tak np. w art. 6 ust. 1 Dolna Saksonia gwarantuje „zachowanie i zakładanie katolickich szkół stopnia podstawowego” (1–4 rok nauki szkolnej). Gwarancje te obejmują także klasy przygotowawcze³⁰. Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych została dokonana 30 listopada 1973 r. Od tego momentu układ zaczął obowiązywać.

2.4. Sara

Układ pomiędzy krajem Sary i Stolicą Apostolską, dotyczący szkół prywatnych pozostających w gestii Kościoła katolickiego, został zawarty 21 lutego 1975 r.³¹, zaś konwencja pomiędzy układającymi się stronami dotycząca kształcenia

²⁶ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 212.

²⁷ Pełny tekst konkordatu podają „Acta Apostolicae Sedis” 57(1965), s. 834–856; przekład polski przytacza w całości E. Stachura w swej rozprawie doktorskiej pt. *Konkordaty posoborowe jako wyraz soborowej doktryny Kościoła*, Warszawa 1984, s. 177–191 (maszynopis).

²⁸ AAS 57(1965), s. 839; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 442; E. Stachura, *Konkordaty posoborowe...*, s. 183–184.

²⁹ AAS 65(1973), s. 643–646; por. E. Stachura, *Konkordaty posoborowe...*, s. 73.

³⁰ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 446.

³¹ AAS, 67(1975), s. 248–254; przekład na język polski u T. Włodarczyka, *Konkordaty...*, t. II, s. 471–474. Użyte sformułowanie: „szkoły pozostające w kwestii Kościoła katolickiego” (art. 2) obejmuje szkoły prowadzone przez kościelne organizacje lub stowarzyszenia katolickie uznane w sensie kościelnoprawnym za właścicieli szkoły; takie wyjaśnienie znalazło się w protokóle uzupełniającym do art. 2.

nauczycieli religii katolickiej oraz nauki tejże religii w szkołach krajowych Sary pochodzi z 12 lutego 1985 r.³² Dokumenty ratyfikacyjne tego ostatniego układu wymieniono 29 listopada 1985 r. w Bonn i od tego dnia układ obowiązuje.

W związku z konkordatami zawartymi z poszczególnymi krajami RFN należy się słowo wyjaśnienia co do obowiązywalności konkordatów: pruskiego z 1929 r. i z III Rzeszą Niemiecką z 1933 r. Ustawa o likwidacji państwa pruskiego, wydana 25 lutego 1947 r. przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec, zlikwidowała państwo pruskie jako podmiot prawa międzynarodowego³³. Automatycznie przestały więc obowiązywać wszystkie układy międzynarodowe zawarte przez państwo pruskie, z konkordatem z 1929 r. włącznie. Trzecia Rzesza Niemiecka – jako państwo – również przestała istnieć, a w jej miejsce powstały dwa odrębne państwa: Republika Federalna Niemiec i Niemiecka Republika Demokratyczna, z tym że żadne z tych państw nie mogło być uznawane za sukcesora III Rzeszy. „W związku z tym – jak podkreśla T. Włodarczyk – uznać należy, że i konkordat z 1933 roku, podobnie jak inne układy międzynarodowe zawarte przez III Rzeszę Niemiecką, nie obowiązuje”³⁴. Jeśli zatem poszczególne kraje wchodzące w skład Republiki Federalnej Niemiec oraz Stolica Apostolska uznają obowiązywalność wymienionych wyżej konkordatów i zawierają układy je uzupełniające oraz wyjaśniające, zdaniem cytowanego T. Włodarczyka, „należy to rozumieć jako wtórne uznanie przez strony obowiązywalności tych konkordatów [...], co nie ma nic wspólnego z ich ogólną obowiązywalnością odnośnie do terenów, na które nie rozciąga się dziś suwerenna władza Republiki Federalnej Niemiec”³⁵.

3. Konkordaty z Republiką Austrii

Pierwszy konkordat ze Stolicą Apostolską Austria zawarła 18 sierpnia 1855 r. Układ ten został sporządzony tylko w języku łacińskim³⁶.

Artykuł 1 konkordatu stwierdza, że „religia katolicka, apostolska, rzymska w całym cesarstwie austriackim i w każdej jego części korzystać będzie z tych wszystkich praw i przywilejów, które ma z prawa Bożego i postanowień kanonicznych”³⁷.

W art. 5 zostało zawarte oświadczenie, że „całe wykształcenie młodzieży katolickiej we wszystkich szkołach, zarówno publicznych jak i prywatnych, dostosowane będzie do wymagań religii katolickiej”, zaś nad wykonaniem tego

³² AAS 78(1986), s. 222–230; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 474.

³³ A. Klafkowski, *Granica polsko-niemiecka a konkordaty z lat 1929 i 1933*, Warszawa 1948, s. 149nn.

³⁴ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 475.

³⁵ Tamże.

³⁶ A. Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 2, s. 821–844; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 149.

³⁷ Tamże.

zapewnienia mają czuwać biskupi³⁸. Co więcej – art. 7 ustalał, że w gimnazjach i szkołach średnich, przeznaczonych dla młodzieży katolickiej, mogli nauczać jedynie nauczyciele katoliccy³⁹. Wynika stąd, że konkordat nawiązywał do dawnej tradycji istnienia w Austrii szkół wyznaniowych. Już sam fakt włączenia materii szkolnej do umowy konkordatowej oraz sposób regulacji były na owe czasy – zauważa K. Warchałowski – „przedsięwzięciem pionierskim i nowatorskim”⁴⁰.

5 czerwca 1933 r. Stolica Apostolska i Republika Austriacka zawarły nowy konkordat ratyfikowany 1 maja 1934 r.⁴¹, który w pewnej części ma moc obowiązującą po dzień dzisiejszy. Najważniejsze postanowienia tego konkordatu dotyczące obowiązkowości nauki religii we wszystkich niższych i średnich szkołach, sprawowania nad nią nadzoru i kierownictwa, zawierały art. 6 §§ 1, 2, 3 i 4. Regulacje te miały służyć rozwojowi katolickiego szkolnictwa w Austrii, a tym samym stworzyć warunki dla przyszłego rozwoju publicznego wyznaniowego charakteru tegoż szkolnictwa⁴².

Obecnie sprawy nauczania religii w szkołach publicznych zostały zagwarantowane poprzez układ ze Stolicą Apostolską z 9 lipca 1962 r. pod nazwą: „Układ zawarty między Stolicą Apostolską i Republiką Austriacką dotyczący uregulowania zagadnień szkolnych”⁴³. Celem podpisania nowego porozumienia w tej materii była potrzeba dokonania odpowiednich regulacji w duchu Soboru Watykańskiego II oraz w zgodzie ze współczesnymi standardami prawnymi, jakie obowiązują w państwach demokratycznych⁴⁴.

4. Konkordat z Republiką Portugalii

Do roku 1940 obowiązywał w Portugalii konkordat zawarty 20 lipca 1778 r. pomiędzy papieżem Piusem VI i Marią I królową portugalską⁴⁵. Następne układy i konkordaty zawierane z Portugalią od 1778 do 1940 r. dotyczyły spraw szczegółowych⁴⁶.

W konkordacie z 1940 r. religia katolicka została uznana za religię narodu portugalskiego, zaś konstytucja z 1933 r. zawierała deklarację, że zasady

³⁸ Tamże, s. 882.

³⁹ Tamże, s. 823.

⁴⁰ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 221.

⁴¹ AAS 26(1934), s. 249–283; A. Mercati, *Raccolta di Concordati...*, vol. 2, s. 160–184.

⁴² T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. I, Warszawa 1986, s. 273.

⁴³ AAS 54(1962), s. 641–652; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 428–430.

⁴⁴ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 222; por. G. Damizia, *Convezione fra la Sancta Sede e la Republica Ausriaca al fine di regolare questioni l'ordinamento scolastico*, „Apollinaris” 35(1962), s. 76–84.

⁴⁵ A. Mercati, *Raccolta di Conocordati su materie ecclesiastiche tra la Sancta Sede e le Autorità Civili*, vol. I, Tipografia Poliglotta Vaticana 1954, s. 509–511.

⁴⁶ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 352–353.

doktrynalne i moralność chrześcijańska należą do tradycji tego państwa⁴⁷. W wyniku tego szkoły publiczne w Portugalii nabrały charakteru wyznaniowego. Nauka w szkołach: podstawowych, uzupełniających oraz średnich była wykładana zgodnie z zasadami doktryny i moralności Kościoła katolickiego⁴⁸.

Zmiany polityczne, jakie dokonały się w Portugalii wiosną 1974 r., doprowadziły również do zintensyfikowania dyskusji na temat rewizji obowiązującego konkordatu, trwających przez kilka lat. Związane to było z nową ustawą wyznaniową z 21 sierpnia 1971 r. oraz z nową konstytucją z 23 sierpnia tegoż roku⁴⁹.

Na kanwie przemian politycznych dokonano gruntownej reformy portugalskiego systemu oświatowego. Ostatecznie 15 lutego 1975 r. został zawarty specjalny układ dodatkowy do konkordatu z 1940 r., który potwierdził obowiązywalność tegoż konkordatu w sprawach dotyczących nauczania religii w szkołach publicznych⁵⁰. Ze strony Stolicy Apostolskiej układ podpisał kardynał Jan Villot, Sekretarz Stanu, ze strony Portugalii – minister sprawiedliwości, Francisco Selgado Zenha. Wymiany dokumentów ratyfikacyjnych dokonano w Lizbonie 23 kwietnia 1974 r.⁵¹

5. Podsumowanie

Jak mogliśmy w niniejszym opracowaniu skonstatować, nauczanie religii w formie obligatoryjnej zostało zagwarantowane w konkordatach z III Rzeszą Niemiecką (1933), Bawarią (1924), nowelizowany w 1968 i 1974 r., Dolną Saksonią (1965), Sarą (1985), Austrią (1962) i Portugaliją (1940).

Gwarancje zabezpieczające prawo Kościoła katolickiego do nauczania religii w szkołach publicznych tychże państw wyrażają się przede wszystkim w zakresie nauczania religii, jego wymiarze czasowym, w układaniu własnych programów nauczania, zapewnieniu nauczycielom religii należynej im pozycji – analogicznej do nauczycieli innych przedmiotów, wreszcie w sprawowaniu nadzoru nad nauczaniem religii w szkołach. Istotą systemu obligatoryjnego nauczania religii w szkołach publicznych jest bowiem traktowanie religii jako zwykłego przedmiotu na równi z innymi przedmiotami, czyli takiego, który musi być umieszczony w normalnym planie lekcyjnym.

W systemie, w którym nauka religii jest obligatoryjna, dla zagwarantowania wolności religii, sumienia i wyznania muszą być ponadto spełnione dalsze warunki: możliwość zwolnienia z lekcji religii uczniów bezwyznaniowych; stworzenie dla tych ostatnich równoległego przedmiotu o charakterze religijnym

⁴⁷ K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 231.

⁴⁸ AAS 1940, s. 224; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 231; T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 355.

⁴⁹ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 361.

⁵⁰ AAS 67(1975), s. 435–436; por. K. Warchałowski, *Nauczanie religii i szkolnictwo katolickie...*, s. 232.

⁵¹ T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 361–362.

bezwyznaniowym (najczęściej jest to etyka, historia religii, religie świata itp. Uczniowie niebiorący udziału w lekcjach religii mają obowiązek uczestniczenia w takich lekcjach „zastępczych”); obowiązek zapewnienia w szkole lekcji religii dla dzieci innych wyznań aniżeli wyznanie katolickie z odpowiednią liczbą uczniów. Taki sposób organizowania nauczania religii w szkole gwarantuje wyznawcom wszystkich religii równe prawa w ramach wzajemnej tolerancji i niedyskryminacji na tle wyznaniowym.

I jeszcze jedno. W wielu państwach w celu zagwarantowania pełnej wolności religijnej w miejsce obligatoryjnego systemu nauczania religii w szkołach publicznych wprowadzono system fakultatywny. I tak np. we Włoszech zmiana systemu obligatoryjnego na fakultatywny nastąpiła na mocy umowy zawartej ze Stolicą Apostolską w 1984 r., będącej nowelizacją konkordatu laterańskiego z 1929 r., obowiązującego od 7 czerwca tego roku⁵². Znamienne jest tutaj postanowienie art. 9, nr 2 wyrażające się w słowach: „Republika Włoska uznając wartość kultury religijnej i mając świadomość tego, że zasady katolicyzmu stanowią część historycznego dziedzictwa narodu włoskiego, nadal zapewniać będzie, w zakresie celów szkolnych, nauczanie religii katolickiej we wszystkiego rodzaju i stopnia publicznych szkołach nie uniwersyteckich”⁵³. Na mocy tej umowy nauczanie religii zostało zagwarantowane we wszystkich szkołach publicznych (także w przedszkolach), z wyłączeniem uniwersytetów⁵⁴. Jednakże w celu poszanowania wolności religijnej generalną zasadą obowiązującą w tym zakresie ma być zasada fakultatywności korzystania z nauczania religii, w pełni respektująca wolność osobistą, a zwłaszcza wolność sumienia uczniów oraz ich rodziców⁵⁵.

W Polsce powrót nauki religii do szkół publicznych nastąpił najpierw w drodze Instrukcji Ministerstwa Edukacji Narodowej z 1990 roku, a następnie na mocy Ustawy z 7 września 1991 r. o systemie oświaty oraz rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobów nauczania religii w szkołach publicznych⁵⁶. Możliwość nauczania religii w szkołach publicznych została zagwarantowana – na zasadzie równości – także wyznawcom innych wyznań i religii⁵⁷. Powyższe gwarancje potwierdza Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993 r.⁵⁸

⁵² T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 196–202.

⁵³ Cyt. za: T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 206; por. też J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców...*, s. 142.

⁵⁴ Nr 5 protokołu uzupełniającego w stosunku do art. 9 konkordatu, por. T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 210.

⁵⁵ Art. 9, nr 2 ma następujące brzmienie: „W poszanowaniu wolności sumienia oraz odpowiedzialności wychowawczej rodziców każdemu gwarantuje się prawo wyboru do korzystania lub niekorzystania z wymienionego nauczania” – T. Włodarczyk, *Konkordaty...*, t. II, s. 207.

⁵⁶ Na temat powrotu religii do szkoły oraz kontrowersji wokół katechezy szkolnej por. interesującą pracę dyplomową (w maszynopisie) pt. „Powrót nauczania religii do polskiej szkoły”, napisaną pod kierunkiem B. Pillar SAC, Ełk 1996, zwłaszcza s. 12–18.

⁵⁷ Szerzej rozwija tę kwestię cytowany J. Krukowski, *Podmiotowość rodziców...*, s. 141–143.

⁵⁸ Konkretnie – art. 12 konkordatu, por. W. Góralski, W. Adamczewski, *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 28 lipca 1993 r.*, Płock 1994, s. 73–84.

**THE MANDATORY SYSTEM OF RELIGION EDUCATION IN PUBLIC SCHOOLS
IN THE LIGHT OF SELECTED CONCORDATS**

SUMMARY

The subject of this article is an attempt to analyse the religion teaching in the mandatory form guaranteed by concordats from the Third Reich (1933), Bavaria (1924) – amended in 1968 and 1974, Lower Saxony (1965), Sarah (1985), Austria (1962) and Portugal (1940). Concordat guarantees protecting the right of the Catholic Church to teach religion in public schools in these countries are expressed primarily in the field of religion education, its time dimension, in preparing their own educational programs, providing religion teachers a rightful position like those teachers of other subjects, and finally in the supervision on the teaching of religion in schools.

KEY WORDS: Catholic Church, concordats, the education system, teaching, mandatory religion classes